
Szlak Książąt Mazowieckich sposobem na utrwalenie spuścizny książąt mazowieckich

---

Daniel Sukniewicz

współpraca Piotr Marczak

STRESZCZENIE

W 2012 roku mija 550. rocznica inkorporacji pierwszych ziem Księstwa Mazowieckiego (ziemi rawskiej i gostynińskiej) do Polski. Tegoroczna rocznica każe zadać pytanie o spuściznę Księstwa Mazowieckiego.

Rządcy Księstwem Mazowieckim piastowie mazowieccy, choć wydają się dziś trochę niedoceniani, trochę zapomniani, trochę traktowani jak postacie na poły legendarne, położyli kamienie milowe pod rozwój dzisiejszego Mazowsza. Założyli prawie 100 miast, wybudowali zamki, fundowali kościoły, a podziały Mazowsza, które rozpoczęli, wywierają wpływ na dzisiejszy terytorialny zasięg województwa mazowieckiego, jak i województw sąsiednich.

Postrzeganie książąt, ich roli w ukształtowaniu współczesnego Mazowsza jest jednak niewspółmierne do roli, jaką pełnili w historii. Powołany w 2008 roku Szlak Książąt Mazowieckich ma na celu podkreślić wspólne korzenie, wspólną historię, wspólną tradycję i wspólne dziedzictwo Mazowsza i przywrócić książętom mazowieckim należne im miejsce w świadomości jego mieszkańców, a także utrwalić historyczny zasięg Mazowsza.

Mazowsze historyczne nie jest bowiem tożsame obszarowo z województwem mazowieckim. Jest krainą, która sięga na północny wschód po Rajgród, dzisiejszy Kanał Augustowski i Tykocin, na zachodzie zaś prawie po przedmieścia Łodzi. Odcisnęło też swój wpływ na dzisiejszym Podlasiu, którego ziemie były przez mieszkańców Mazowsza zasiedlone, a okresowo władzę na nich sprawowali książęta mazowieccy.

Wstęp, czyli kogo dziś interesują książęta mazowieccy?

W 2012 roku mija 550. rocznica inkorporacji pierwszych ziem Księstwa Mazowieckiego (ziemi rawskiej i gostynińskiej) do Polski. W 1462 roku rozpoczął się proces, który w ciągu następnych 64 lat zakończył (1526 rok) istnienie okresowo suwerennego, okresowo będącego w zależności lennej państwa, jakim było Księstwo Mazowieckie.

550 lat temu, w odstępie zaledwie kilku miesięcy zmarło bezpotomnie dwóch ostatnich książąt z linii płockiej¹. Siemowit VI zmarł w noc sylwestrową 1461/1462 w swym dworze w Sannikach, zaś jego młodszy brat – Władysław II zmarł 2 miesiące później w Płocku. Jako że zachodnie Mazowsze, na którym sprawowali rządy, znajdowało się w podległości lennej od króla Polski, ówczesny monarcha Kazimierz Jagiellończyk postanowił włączyć ich ziemie do Korony. Co prawda przed śmiercią książę Władysław II zapisał ziemię gostynińską swojej matce Annie, jako dodatek do oprawy wdowiej (Anna posiadała już ziemię

---

¹ Od śmierci księcia Siemowita III w roku 1381, ostatniego władcy, który rządził całym Mazowszem, zostało ono podzielone na 2 części: Mazowsze płockie (zachodnie), w skład którego wchodziły ziemie: rawska, płocka wraz z zawkrzeńską, sochaczewska, wiska oraz Mazowsze czersko-warszawskie (wschodnie) z ziemiami: czerską, warszawską, ciechanowską, wyszogrodzką, zakroczymską, nurską, łomżyńską i liwską. Podział ten utrzymał się do czasu inkorporacji części Mazowsza płockiego w 1462 roku. Mazowszem płockim rządzili młodszy syn Siemowita III – Siemowit IV i jego następcy, natomiast Mazowszem czersko-warszawskim starszy syn Siemowita III – Janusz i jego potomkowie.

sochaczewską jako oprawę po zmarłym mężu – Władysławie I), jednak król nie zamierzał respektować tego zapisu. Ziemiami zmarłych książąt byli również zainteresowani władcy Mazowsza wschodniego – synowie księcia Bolesława IV, wnuka księcia Janusza Starszego. W ich imieniu próbę zachowania integralności Mazowsza podjęła ciotka zmarłych książąt Katarzyna – wnuczka Siemowita IV. W jej staraniach wspierał ją m.in. kasztelan sochaczewski Gotard z Rybna [Samsonowicz, 2006]. Ten sam, który był podejrzewany o otrucie Siemowita i Władysława, bo podejrzewał, że chcą odebrać mu jego dobra dziedziczne [Chudzyński, 2007].

Księżna Katarzyna próbowała przejąć ziemię rawską i gostynińską siłą, ale okazało się, że nie ma poparcia w rycerstwie obu ziem, któremu zależało na włączeniu tych terenów do Korony, by mieć te same przywileje, co polska szlachta. Katarzynie nie powiódł się szturm na zamek w Rawie, który obronił starosta rawski Grot z Nowego Miasta. Również starosta gostyniński wołał otworzyć bramy zamku w Gostyninie przed królem, potem zaś być świadkiem podczas inkorporacji ziemi gostynińskiej do Korony (14 grudnia 1462 roku) [Chudzyński, 1969, 2007].

Zabiegi księżnej Katarzyny przyniosły jednak sukces w postaci utrzymania ziemi płockiej, zawkrzeńskiej i wiskiej wraz ze stolicą księstwa – Płockiem. W przeciwieństwie bowiem do mieszkańców ziemi rawskiej i gostynińskiej szlachta tych terenów wsparła księżną Katarzynę, chcąc pozostać w Księstwie Mazowieckim. Nawet mimo tego, że król Kazimierz Jagiellończyk zajął zamek w Płocku, nie mógł przełamać oporu możnowładztwa tej części Księstwa Mazowieckiego wobec inkorporacji [Samsonowicz, 2006]. Ziemie te jednak zachowały się w księstwie jedynie przez 23 lata. W roku 1495 zajął je król Polski Jan Olbracht, posuwając dalej proces inkorporacji Księstwa Mazowieckiego do Polski.

Patrząc z perspektywy historii Polski, rok 1462 oznaczał wreszcie koniec rozbicia dzielnicowego, zapoczątkowanego testamentem Bolesława Krzywoustego (1138 rok). Patrząc z perspektywy historii Mazowsza, data ta oznaczała początek końca jego niezależności, która istniała od początku XIII wieku. Zresztą rok 1462 nie jest jedynym momentem, gdy historia z perspektywy Mazowsza wygląda inaczej niż z perspektywy Polski.

W dodatku rok ten przyniósł ugruntowanie podziałów, które do dziś nie zostały usunięte i wywierają wpływ na dzisiejszą niespójność między województwem mazowieckim a Mazowszem w jego historycznych granicach. Ziemia rawska wraz z gostynińską znalazły się w osobnym województwie aż do rozbiorów, a więc na 333 lata, czyli dłużej niż znajdowały się w obrębie Księstwa Mazowieckiego. I choć ziemia gostynińska wróciła do województwa mazowieckiego i jest w nim dzisiaj, to ziemia rawska, poza włączeniem w skład województwa mazowieckiego w czasie istnienia Królestwa Polskiego, w czasie rozbiorów i w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości, już nie.

Rok 1462 to też symboliczna cezura, gdy widać wyraźne podziały ideologiczne w Księstwie Mazowieckim – mieszkańcy niektórych jego ziem godzili się na inkorporację, mieszkańcy innych byli jej przeciwni.

Tegoroczna rocznica każe zadać więc pytanie o spuściznę Księstwa Mazowieckiego. Ile z niej pozostało na współczesnym Mazowszu i we współczesnych mieszkańcach

Mazowsza, w tradycji współczesnego Mazowsza oraz jego dziedzictwie kulturowym. Czy współcześni mieszkańcy Mazowsza mogą czuć się spadkobiercami książąt mazowieckich, czy są dla nich raczej postaciami na poły legendarnymi z odległej przeszłości, ważnymi jedynie dla garstki historyków, miłośników rycerstwa i średniowiecznych tradycji? Na ile ich spuścizna jest ważna i na ile determinuje nasze dzisiejsze życie i postrzeganie regionu, w którym mieszkamy? Czy pamięć o księstwie i jego władcach powinna być ożywiana wśród mieszkańców Mazowsza? I jak tę tradycję wykorzystać, by mieszkańcy Mazowsza czuli się dumni ze swych historycznych korzeni?

Szlak Książąt Mazowieckich

W celu propagowania spuścizny książąt mazowieckich, upowszechniania wiedzy o książątach, przypomnienia wspólnych korzeni mieszkańcom całego województwa mazowieckiego, jak i tych terenów, które dziś leżą poza województwem mazowieckim, a niegdyś należały do historycznego Mazowsza, powołany został Szlak Książąt Mazowieckich².

Szlak odwołuje się do wspólnej historii całego Mazowsza, które choć dziś rozbite pomiędzy województwa: mazowieckie, łódzkie i podlaskie, w średniowieczu, przez 250-300 lat, było samodzielnym organizmem państwowym, rządzonym przez dynastię książąt mazowieckich wywodzących się od Konrada Mazowieckiego. Wiele zaś miejscowości, które leżą poza granicami obecnego województwa mazowieckiego było ważnymi ośrodkami w Księstwie Mazowieckim.

Szlak Książąt Mazowieckich ma na celu podkreślić wspólne korzenie, wspólną historię, wspólną tradycję i wspólne dziedzictwo Mazowsza i przywrócić książętom mazowieckim należne im miejsce w świadomości jego mieszkańców. Łączy miejscowości, które książęta zakładali i w których pozostały po nich pamiątki w postaci zabytków architektury, zabytków sztuki oraz bogata tradycja. Szlak został podzielony na 4 odnogi, wszystkie zaczynające i kończące się w Warszawie, z których każda zapewnia 1-, 2-dniową wycieczkę w inny rejon Mazowsza, a patronami każdej z nich zostali inni książęta mazowieccy.

Konrad Mazowiecki patronuje północnej odnodze szlaku, która wiedzie przez Zakroczym, Czerwińsk, Wyszogród, a następnie na północ przez Drobin, Sierpc, Szreńsk do Mławy i Gruduska, by tu odbić na południe do Przasnysza, Ciechanowa, Pułtuska, a następnie przez Serock wrócić do Warszawy.

Siemowit III i jego syn Siemowit IV są patronami odnogi zachodniej, która biegnie przez Błonie, Sochaczew, Sanniki do Płocka, skąd odbija na południe do Gostynina i Łowicza, a potem jeszcze dalej do Rawy Mazowieckiej, skąd wraca na północ przez Radziejowice do Warszawy.

² Zaplanowany w 2008 roku Szlak Książąt Mazowieckich to pierwszy tematyczny szlak turystyczny, który swym zasięgiem obejmuje całe historyczne Mazowsze, odwołując się do jego spuścizny. Zaplanowany przez Daniela Sukińnicza i Roberta Sypka pod egidą Mazowieckiej Regionalnej Organizacji Turystycznej oraz Samorządu Województwa Mazowieckiego łączy miejscowości leżące w województwach: mazowieckich, podlaskim i łódzkim. Na szlaku tym, łączącym najatrakcyjniejsze miejscowości historycznego Mazowsza, znajdują się m.in. zamki, zabytkowe kościoły, grodziska, muzea. Przybliży on turystom najciekawsze zabytki, prawdziwe perły Mazowsza, dzieje Księstwa Mazowieckiego, a także kulturę i obyczaje średniowiecza.

Odnoga południowa Szlaku Książąt Mazowieckich, której patronuje drugi syn Siemowita III – Janusz zwany Starszym, prowadzi do Czerska, Warki, Kozienic i Sieciechowa, by tam skręcić na zachód i przez Radom, Iłżę, Szydłowiec zwrócić się z powrotem na północ, aby przebiec przez Przybyszew, Grójec, Tarczyn i Piaseczno, i skończyć swój bieg w Warszawie.

Patronami wschodniej nitki szlaku są księżna Anna Radziwiłłówna i ostatni książęta mazowieccy – Janusz III, Stanisław i ich siostra Anna. Prowadzi ona do Ostrowi Mazowieckiej, Ostrołęki, Nowogrodu, Łomży i Wizny, skąd odbija na południe i biegnie przez Suraż, Bielsk Podlaski, Brańsk do Mielnika i Drohiczyna, gdzie zmienia kierunek na zachodni i biegnie przez Sokołów Podlaski, Węgrów i Liw do Warszawy.

Piąta wycieczka, na którą zaprasza Szlak Książąt Mazowieckich prowadzi po książęcej Warszawie.

Tworząc szlak, stykamy się z jednej strony z bogactwem dziedzictwa kulturowego i tradycją, w której na stałe już zapisali się książęta, a z drugiej strony z niewielką świadomością postaci książąt i ich dokonań wśród mieszkańców Mazowsza.

Ten artykuł jest próbą przyjrzenia się tej rozbieżności i wykazania, że mieszkańcy Mazowsza mają prawo czuć się dumni ze swej przeszłości i wykorzystywać ją, bowiem ta przeszłość właśnie ukształtowała Mazowsze, jakim dzisiaj jest. W artykule przedstawimy spuściznę, jaką pozostawili książęta, tradycję, która ciągle żyje w legendach, nazwach miejscowości; przyjrzymy się, jak dziś postrzegani są książęta na Mazowszu. Zastanowimy się także, dlaczego dzisiejsze województwo mazowieckie nie obejmuje swym obszarem wszystkich ziem historycznego Mazowsza, co to jest historyczne Mazowsze i dlaczego Szlak Książąt Mazowieckich, by objąć miejscowości, na których swe piętno odcisnęli książęta mazowieccy, musi prowadzić prawie od przedmieść Łodzi na zachodzie po przedmieścia Białegostoku na wschodzie.

Tradycja i dziedzictwo materialne książąt mazowieckich versus postrzeganie ich przez współczesnych mieszkańców Mazowsza

Najbardziej książęcym miastem na Mazowszu wydaje się być dziś Ciechanów. Tak może pomyśleć przynajmniej przeciętnie obeznany z historią mieszkańiec Mazowsza, sądząc tylko i wyłącznie z nazewnictwa, które jest współcześnie używane. W Ciechanowie bowiem przymiotnik „książęcy” jest odmieniany przez wszystkie przypadki. Jest Zamek Książąt Mazowieckich, Trakt książęcy, kościoły powstałe z książęcych fundacji. Mieszkańcy Ciechanowa są już tak znużeni tym ciągłym „spotykaniem książąt”, że zeszłoroczną edycję odbywającej się co roku imprezy historycznej *Spotkania ze średniowieczem* poświęcili... starożytnym Rzymianom.

Patrząc z perspektywy współczesnego, przeciętnie obeznanego z historią mieszkańca Mazowsza, można by wysnuć przekonanie, że Ciechanów był kiedyś stolicą całego Księstwa Mazowieckiego. Bo inne „książęce pozostałości” – te, które zachowały się do dziś w strukturze werbalnej – są pojedyncze i strasznie porzrucane po całym Mazowszu.

Zamki noszące nazwę „zamek książąt mazowieckich” są w Czersku, w Rawie Mazowieckiej, w Liwie i Gostyninie. Gród Książąt Mazowieckich – takie dumne miano nosi pierwszy zrekonstruowany obiekt średniowieczny na Mazowszu – w Ostrowi Mazowieckiej. Jedyne miasto na Mazowszu, które w swojej nazwie ma przydomek „książęcy”, czyli Książęce Miasto Stołeczne Płock nawiązuje w nazwie nie do Księstwa Mazowieckiego, ale do czasów trochę wcześniejszych, gdy Płock był stolicą Polski, a rządy z niego sprawował książę Władysław Herman.

Miastem, które z dumą podkreśla swą „książęcność”, tę związaną z książętami mazowieckimi, aczkolwiek nie w oficjalnej nazwie, jest Błonie. I ma ku temu pełne prawa, bo najstarszy zabytek miasta – gród nad rzeką Utratą został zapewne wzniesiony przez Konrada Mazowieckiego. W czasie badań archeologicznych przeprowadzonych w 1971 roku odkryto fundamenty dworu książęcego i stołpu – wieży ostatecznej obrony (pochodzące z pierwszej połowy XIII wieku), która jest najstarszym murem obronnym wzniesionym na Mazowszu [Solarz 2010, Kunkiel 2007], a także warsztat złotnika [Malinowska-Sypek, Sypek, Sukniewicz 2010].

Poza tymi wyjątkami „książęcność” jest generalnie trochę zapomniana wśród mieszkańców Mazowsza, a na pewno niedoceniana. Brakuje też dumy z przynależności do Księstwa Mazowieckiego. Tak jakby ten moment historii był wstydliwie ukrywany, jako przejście od mroków średniowiecza, rozdrobnienia dzielnicowego, gdy księstwa rządzone przez lokalnych feudałów topione były w morzu krwi, do czasów zjednoczonej Polski „Złotego Wieku”, demokracji szlacheckiej, która sięgała od Morza Bałtyckiego do Morza Czarnego.

Zdarza się, że oficjalne strony internetowe poszczególnych miejscowości leżących niegdyś w obrębie Księstwa Mazowieckiego w części poświęconej historii zawierają stwierdzenia: *...miasto było administrowane przez książąt mazowieckich...* Wygląda to trochę tak jakby nie do końca chcieli się przyznać, że leżeli niegdyś w obrębie odrębnego od Polski państwa, które nie do końca realizowało tę samą politykę, co władcy Polski.

Na szczęście tradycja i dziedzictwo kulturowe przemawiają na korzyść dawnych władców Mazowsza. Czasami tylko przegrywają ze współczesnością...

Tradycja zachowała pamięć o książętach

W Sannikach pamiętają, że nazwa miasta pochodzi z czasów, gdy produkowano tu sanie na dwór książęcy w Płocku, a w miejscu dzisiejszego pałacu stał książęcy dwór.

W Przasnyszu pamiętają legendarnego młynarza Przasnyka, który ugościł kiedyś Konrada Mazowieckiego, a ten kazał mu w miejscu młyna założyć miasto. Konrad w zbiorowej świadomości stał się więc założycielem miasta, przyćmiewając prawdziwego założyciela – księcia Janusza Starszego, który nadał Przasnyszowi prawa miejskie w 1427 roku. W 2010 roku Konrad Mazowiecki stał się nawet bohaterem filmu integracyjnego, nakręconego w Przasnyszu, pt. *Tworzymy własną legendę*.

W Ostrowi Mazowieckiej pamiętają księżną Annę Radziwiłównę, która wydając przywilej organizacji jarmarków, zapewniła rozkwit miastu. Na pamiątkę zasług, które miała dla

miasta, nadając mu prawo organizacji czterech jarmarków rocznie, księżna została uhonorowana pomnikiem, a co roku organizowany jest Jarmark księżnej Anny.

Mieszkańcy Zakroczymia pokazują, jak przez ich miasto od przeprawy przez Wisłę biegł trakt handlowy zwany niegdyś Traktem Zakroczymskim – najważniejszy trakt handlowy Księstwa Mazowieckiego, który prowadził z Czerska, przez Warszawę do Torunia i Gdańska.

Mieszkańcy Bodzanowa zachowali pamięć o jarmarkach zielonościwkowych, które zapoczątkował 600 lat temu książę Janusz Starszy, nadając przywilej norbertanom. Współczesne jarmarki norbertańskie odbywały się w okolicy Zielonych Świątek do 2010 roku. Od tej pory termin, jako bardziej adekwatny, został przeniesiony... na lipiec.

W Nowogrodzie prowadzą na Wzgórze Siemowita, leżące na terenie Skansenu Kurpiowskiego, gdzie widać jeszcze odkopane przez archeologów fundamenty kamiennych konstrukcji zamku.

Pamięć o nieistniejących już warowniach książęcych przetrwała także w Wyszogrodzie (gdzie istniał zapewne zamek) oraz Zakroczymiu (gdzie istniał gród na wzgórzu Czubajka, niegdyś nazywany zapewne Czuwatka, strzegący przeprawy przez Wisłę na Trakcie Zakroczymskim, a także zamek).

W Wysokich Mazowieckich przetrwała tradycja, że znajdujący się w herbie miasta łabędź nawiązuje do wierności, jaką mieli okazać mieszkańcy książętom mazowieckim.

W Strzelcach, miejscowości, która dziś leży w województwie łódzkim (ale jest historycznie związana z ziemią gostynińską), istnieje tradycja, że kościół i parafię miał tutaj założyć jeden z książąt mazowieckich już w początkach XIV wieku.

W Warce pamiętają, że tradycja browaru sięga czasów książąt, którzy delektowali się wareskim piwem. W 1483 roku książę mazowiecki Bolesław V (prawnuke księcia Janusza Starszego) nadał wareskiemu browarowi przywilej wyłączności dostaw piwa na dwór książęcy do Warszawy.

W Grójcu zachowała się pamięć o dawnym grodzie, który dał nazwę miastu (Grójec kiedyś nazywał się Grodziec), a na którym rezydował kasztelan książęcy. Pamięć o grodzie trwa dłużej niż on istniał, bo miejsca, gdzie się znajdował archeolodzy do tej pory nie zidentyfikowali.

Mieszkańcy Łowicza pamiętają, że nazwa ich miasta pochodzi od słowa łowy. Okoliczne puszcze musiały być świetnymi terenami łowieckimi, bo książę Siemowit III, potwierdzając własność arcybiskupów do miasta, zachował sobie prawo do... polowania tu na tury.

Legandy z książętami w tle

Wiele miejscowości na Mazowszu zachowało legandy, które wiążą się bezpośrednio z osobami książąt mazowieckich. O legendarnym założycielu Przasnysza pisaliśmy wyżej, ale także inne miasta mają swych książąt, którzy już na stałe wplekli się w tradycję.

Miejscowości leżące na ziemi sannickiej swe nazwy wywodzą od wielkiego polowania, które w podłowickich lasach mieli zorganizować książęta mazowieccy. W miejscu, gdzie

obecnie znajduje się wieś Kiernozia, miano upolować ogromnego dzika, zwanego kiernozem. Potem go „osmolono” (tam, gdzie dziś jest Osmolin). Na sannickim dworze włożono myśliwskie trofeum na sanie, a na następnym postoju urządzono wielką ucztę. Mięso z dzika „gębano” i stąd ma pochodzić nazwa miasta Gąbin.

Łomża z osobą księcia Janusza Starszego łączy powstanie herbu, w którym znajduje się jeleni. Ponoć podczas polowania księcia Janusza Starszego z królem Władysławem Jagiełłą obaj uniknęli śmierci. Książę – chroniąc się na dębie przed atakiem niedźwiedzia. Król zaś – zaalarmowany przez jelenia o krzyżackiej zasadzce.

W leżącym pod Rawą Mazowiecką Jeżowie jedno podanie ludowe mówi, że na miejscu dzisiejszego kościoła znajdował się dwór łowiecki jednego z książąt mazowieckich. Dwór posiadał kaplicę, którą z czasem przerobiono na kościół parafialny dla osady.

Inne jeżowskie podanie łączy powstanie tejże osady z księciem mazowieckim, który zabił w lasach podczas polowania i przeżył jedynie na jeżynach, które odnalazł w pięknym zakątku nad malowniczo wijącą się rzeczką. Później w tym miejscu kazał założyć Jeżów.

W Czersku opowiadają o bajecznym skarbie, który miał ponoć ukryć tutaj Konrad Mazowiecki. Książę pozostawił jednak strażnika, który ma strzec skarbu przed niepowołanymi poszukiwaczami. Na skarb mieli ponoć trafić żołnierze armii austro-węgierskiej, którzy w 1915 roku stacjonowali w Czersku. Jednak o śmiałkach słuch zaginął...

W Błoniu według legendy miało dojść do otrucia w 1524 roku księcia Stanisława, syna Konrada III Rudego. Tutaj, goszcząc go, piękna dwórka księżęca Katarzyna Radziejowska podała mu ponoć – za namową samej królowej Bony – zatrute jądło. Gdy 2 lata później zmarł jego brat Janusz III – ostatni męski potomek piastów mazowieckich, Mazowsze zostało włączone do Królestwa Polskiego.

W Warszawie można usłyszeć legendę o Księciu-Niedźwiedziu, wielkim, ale nieśmiałym, który gdy zobaczył, jak kobieta, którą w skrytości ducha kochał, wychodzi za mąż, skamieniał z żalu. Jest też legenda o kocie z tzw. kamienicy książąt mazowieckich (budynek na Rynku Starego Miasta), który został żywcem zamurowany pod fundamentami na żądanie księżnej Anny Danuty, żony księcia Janusza Starszego. Księżna w ten sposób, tylko sobie znanymi sposobami, chciała zapewnić przyspieszenie prac budowlanych...

Zdecydowanie najbardziej dramatyczną legendę ma jednak Rawa Mazowiecka. Historia, ponoć prawdziwa, która wydarzyła się w II połowie XIV wieku w murach rawskiego zamku natchnęła nawet Szekspira do napisania dramatu *Zimowa opowieść*. Co prawda, bohaterami uczynił on Czechów, a akcję umieścił na Sycylii, ale prawdopodobnie oparł się na wydarzeniach opisanych przez kronikarza Janka z Czarnkowa.

Książę Siemowit III podejrzewał drugą ze swoich żon o zdradę. Gdy okazało się, że ta spodziewa się dziecka, zamknął ją w wieży. Po porodzie kazał ją udusić, dziecko zaś oddał na wychowanie jednej ze swoich poddanych. Młodą Henrykiem zaopiekowała się jednak córka Siemowita z pierwszego małżeństwa – Małgorzata, żona księcia pomorskiego Każka Słupskiego. Henryk wychował się na jej dworze i dopiero gdy dorósł, przybył do ojca. Był tak do niego podobny, że Siemowit uznał go poniewczasie za syna i obdarował biskupstwem plockim.

Spuścizna książąt mazowieckich

Choć od czasów, gdy Mazowszem rządili książęta mazowieccy minęło ponad pół tysiąca lat, to ich dziedzictwo przetrwało. Ślady ich działalności – fundacje kościelne, lokacje miast i wsi, budowane zamki – są widoczne na każdym kroku.

Książęta mazowieccy założyli prawie 100 miast na Mazowszu (*Tabela 1*). Co prawda, niektóre miasta były lokowane kilka razy, bo nie każda lokacja udawała się³, zaś w niektórych przypadkach pierwsza lokacja nie jest całkowicie pewna⁴.

Tabela 1. Lokacje miast przez książąt mazowieckich

Miasto	Data lokacji
Płock	1237
Ciechanów	1266
Pułtusk	ok. 1300
Warszawa	ok. 1300
Mogielnica	1317
Warka	przed 1321
Gąbin	1322
Sierpc	1322
Jeżów	1334
Wyśmierzyce	1338
Wiskitki	1349
Bodzanów	1351
Tarczyn	1353
Zajezerze	1356
Budzieszowice	1358
Sochaczew	1368
Bolimów	ok. 1370
Czerwińsk	1373

Miasto	Data lokacji
Ostrołęka	1373
Bielsk	1373 (1424)
Rawa	1374
Nowy Dwór	1374
Mszczonów	1377
Magnuszew	1377
Różan	1378
Błonie	1380
Gostynin	1382
Szreńsk	1383
Kuczbork	1384
Sochocin	1385
Goszczyn	1386
Czersk	1386
Nasielsk	1386
Przybyszew	1396
Wyszogród	1398
Ciechanów	1400

³ Bielsk dla przykładu był lokowany trzykrotnie. Lokację miasta, nadając i potwierdzając prawa miejskie, próbowali przeprowadzić Siemowit III w 1373 roku, Siemowit V w 1424 roku, a udało się to dopiero Władysławowi I w 1441 roku. Bolimów zaś prawa miejskie otrzymał już w 1370 roku z rąk Siemowita III. Lokacja jednak nie powiodła się i dopiero wnuk księcia – Siemowit V założył miasto w latach 30. XV wieku.

⁴ Ciechanów miał otrzymać prawa miejskie, według danych zachowanych w tzw. „Roczniku Ciechanowskim”, w 1266 roku, nadane przez księcia Konrada II czerskiego, jednak przywilej nie zachował się i istnieje jedynie przywilej księcia Janusza Starszego z 1400 roku [Górczyk 2010].

Miasto	Data lokacji
Nowe Miasto nad Pilicą	1400
Płońsk	1400
Pobiedba	1400
Radzanów	ok. 1400
Wizna	ok. 1400 (1435)
Zegrze	ok. 1400
Łowicz Nowe Miasto	1405
Różan	1405
Biezuń	1406
Warszawa Nowe Miasto	1408
Kampinos	1414
Serock	1417 (1425)
Łomża	1418
Grójec	1419
Nowe Miasto nad Soną	1420
Liw	1421
Mińsk	1421
Maków	1421
Janów n. Orzycem	1421
Zakroczym	1422
Latowicz	1423
Garwolin	1423
Nur	1425
Kołno	1425
Tykocin	1425
Rączny	1425
Raciąż	1425
Pstrążnik	1426
Przasnysz	1427

Miasto	Data lokacji
Głowno	1427
Kamieniec	1428
Nowogród	1428
Zambsk	1428
Mława	1429
Piaseczno	1429
Zambrów	p. 1430
Dmosino	1430
Ostrów Mazowiecka	1434
Wąsosz	1436
Mielnik	1440
Osmolin	1441
Głowaczów	1445
Liw Nowy	1446
Lubowidz	1446
Nadarzyn	1453
Skierniewice	1457
Radziłów	1466 (1482)
Radzymin	1475
Ślubów	1477
Miastków	1482
Brok	1501
Wyszków	1501
Niedzbórz	1505
Kuflew	1521
Stanisławów	1523
Grabowo	1524
Kalabona	1526
Siennica	1526
Kozłów	1526

Lokacje miast pamiętające czasy Księstwa Mazowieckiego są kultywowane przez obchody rocznic nadania praw miejskich, a w kilku przypadkach coroczne dni miasta wypadają

w rocznicę dzienną nadania praw (np. Łomża, która otrzymała prawa miejskie 18 czerwca 1418 roku, obchodzi co roku Dni Miasta w czerwcu). W niektórych przypadkach nadanie praw miejskich zostało uhonorowane pamiątkowym obeliskiem (Przasnysz).

Widoczną pamiątką lokacji sięgającej czasów księstwa są zachowane układy urbanistyczne fundowanych przez książąt miast. Takie układy, dobrze czytelne, zachowały się m.in. w Przasnyszu czy w Mińsku Mazowieckim. W Przasnyszu zachowany XV-wieczny układ urbanistyczny miasta – rynek i otaczające go ulice ocaliły do dziś układ przestrzenny, który nadał im książę mazowiecki Janusz Starszy w przywileju lokacyjnym z 1427 roku. Układ ten ma zostać wpisany do rejestru zabytków.

Ciekawostką są średniowieczne układy urbanistyczne zachowane w miejscowościach, które utraciły na przestrzeni wieków (głównie w wyniku represji po powstaniu styczniowym) prawa miejskie. Takie czytelne układy urbanistyczne – głównie rynek z wychodzącymi z niego 8 ulicami pod kątem prostym zachowały się m.in. w Nurze i Czersku, w miastach, które w czasach świetności były stolicami ziem Księstwa Mazowieckiego (odpowiednio ziem nurskiej i ziem cherskiej)

Do dzisiaj trwa też tradycja w miejscach, którym prawa miejskie zostały odebrane. Mieszkańcy pamiętają, że kiedyś ich miejscowość była miastem, choć dzisiaj jest wsią (np. Osmolin w gminie Sanniki). Pamięć ta prowadzi do kultywowania nadanego w średniowieczu herbu. W przypadku Osmolina, jego średniowieczny herb miejski znalazł swoje współczesne miejsce w herbie gminy Sanniki, na terenie której dziś Osmolin leży.

Jednak najbardziej namacalną pamiątką po książętach mazowieckich, w oparciu o którą powstaje Szlak Książąt Mazowieckich, są zachowane do dziś zabytki, głównie zabytki architektury. Są to przede wszystkim kościoły ufundowane przez książąt lub ich urzędników (ponad 50% wszystkich zabytków architektury pamiętających czasy księstwa), grodziska – pozostałości po drewniano-ziemnych warowniach (ok. 30%), zamki (ok. 10%), inne (ok. 10%) [Sukniewicz, Sypek 2008].

W Tabeli 2 wybraliśmy najbardziej spektakularne miejsca, w których zachowały się obiekty związane z osobami książąt mazowieckich, a które znajdują się na Szlaku Książąt Mazowieckich.

Tabela 2 obejmuje jedynie obiekty ściśle związane z samymi osobami książąt mazowieckich. Szlak Książąt Mazowieckich prowadzi także do miejsc, gdzie zachowały się zabytki z epoki księstwa, związane z rodami rycerskimi księstwa (np. Szreńsk – kościół, gród, a potem zamek wzniesiony przez ród Szreńskich), dostojnikami kościelnymi, z których wielu pełniło ważne funkcje na dworze książęcym (np. Pułtusk – zamek i kolegiata, Tarczyn – kościół św. Mikołaja), a także tymi, których choć ziemie leżały w obszarze księstwa, byli od książąt niezależni (Łowicz – zamek), a także zakonnikami, którym ziemie nadawali i których obejmowali swą opieką książęta mazowieccy. Kościoły, które wzniesiono w czasach rządów książąt mazowieckich zachowały się m.in. w Przasnyszu, Różanie, Ciechanowie, Bodzanowie, Tarczynie, Sierpcu, Drobinie, Pułtusku.

Na osobny artykuł zasługuje opisanie tego, co nie przetrwało, czyli odtworzenie krajobrazu zabytkowego Księstwa Mazowieckiego. Pozostałości Księstwa Mazowieckiego są bo-

wiem w dużej mierze ukryte pod ziemią. Jak wyglądały niegdyś miasta mazowieckie, niech posłużą 2 przykłady.

Mała, dziś głównie letniskowa miejscowość u ujścia Liwca do Bugu – Kamieńczyk nosiła niegdyś dumną nazwę Kamieniec Mazowiecki, była siedzibą powiatu – jednego z trzech w ziemi nurskiej. Znajdował się tu zamek, ratusz, sukienice, 3 kościoły i klasztor. Dziś nie ma żadnego zabytku, który pamiętałby czasy Księstwa Mazowieckiego. W Różanie, który był stołecznym miastem ziemi różańsko-makowskiej istniało 6 kościołów, a do dziś przetrwał tylko 1 (kościół św. Anny). Takie przykłady można mnożyć.

Na Mazowszu istniało kilkanaście zamków wzniesionych przez książąt mazowieckich, po których nie zachowały się ślady bądź pozostały jedynie ślady fundamentów (m.in. Nowogród, Zakroczym, Wyszogród, Łomża, Kamieńczyk, Nur, Maków Mazowiecki).

Nie udało się też zlokalizować kilku ważnych grodów, które istniały w początkowym okresie Księstwa Mazowieckiego (m.in. Grójec). Pozostałości innych, ważnych w Księstwie Mazowieckim grodów są zaś niewidoczne, bo powstały w ich miejscu zamki. Takim przykładem jest Czersk, który był stołecznym grodem Mazowsza wschodniego (czersko-warszawskiego), od czasów, gdy w 1245 roku został tu przeniesiony urząd kasztelana i archidiakona z Grójca. Gród znajdował się w miejscu obecnego zamku. Wzniósł go Konrad Mazowiecki. Wewnątrz wałów obronnych stały drewniane domy, ulice były wyłożone drewnianymi balami, zaś w centrum znajdował się kamienny kościół, którego fundamenty są do dziś widoczne na dziedzińcu zamku. Paradoksalnie, gdy książę Janusz Starszy wniósł zamek na przełomie XIV i XV wieku, Czersk tracił powoli swą rangę na rzecz Warszawy. Warszawa stała się nową stolicą Mazowsza czersko-warszawskiego w 1406 roku.

Nie zachowały się też do naszego dnia liczne kościoły, które fundowali bądź w których fundowali kaplice książęta mazowieccy. Burzliwą historię miał kościół parafialny pod wezwaniem św. Piotra i Pawła w Rawie Mazowieckiej, w którym pochowany został wnuk księcia Siemowita III – książę Siemowit V. Książę został pochowany w kaplicy św. Michała – jednej z dwunastu kaplic, które istniały w tym kościele, a którą ufundowali książęta mazowieccy. Kościół spalił się w 1765 roku, a ocalałe z jego wnętrza pozostałości przeniesiono do innych rawskich kościołów. W taki sposób szczątki Siemowita V trafiły do kościoła Augustianów (dziś Pasjonistów). Na ruinach zaś spalonego kościoła w czasie zaborów stanął najpierw magazyn wojskowy, potem zaś cerkiew, którą to mieszkańcy Rawy skrupulatnie rozebrali po odzyskaniu niepodległości (1918 roku). W taki sposób zniknęły z powierzchni ziemi szczątki jednego z kościołów, do którego zbudowania przyczynili się książęta mazowieccy. Dziś w miejscu kościoła wznosi się bank.

Spokoju po śmierci nie zaznali też książęta, którzy spoczęli w klasztorze dominikanów w Warce. Pochowani tam byli Trojden, żona Janusza Starszego – Anna Danuta oraz prawdopodobnie brat Trojdena – Siemowit II. W 1859 roku kościół, który stanął w miejscu klasztoru, zburzono i szczątki książąt przeniesiono do krypty w kościele pofranciszkańskim (kościół Matki Boskiej Szkaplerznej, ul. Franciszkańska 22). W miejscu dawnego kościoła Dominikanów wznosi się dziś budynek straży pożarnej.

Tabela 2. Wybrane zabytki Mazowsza, które swoje powstanie zawdzięczają książętom mazowieckim

Miasto	Wybrane obiekty zabytkowe związane z książętami, wzniesione, rozbudowane lub ufundowane przez książąt mazowieckich
Błonie	Gród nad rzeką Utratą, zbudowany prawdopodobnie przez Konrada Mazowieckiego.
	Kościół Świętej Trójcy ufundowany w 1257 roku przez wnuka Konrada Mazowieckiego – Konrada II. W kościele znajduje się portret fundatora.
Ciechanów	Gród na Farskiej Górze – do 1337 roku, gdy został spalony przez Litwinów – ośrodek władzy książęcej w Ciechanowie.
	Zamek gotycki, którego budowę rozpoczął zapewne książę Siemowit III, a dokończył jego syn książę Janusz Starszy.
	Kościół pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny (ul. Augustańska 3) wzniesiony przez księcia Siemowita III i jego żonę Eufemię w połowie XIV wieku.
Czersk	Gotycki zamek zbudowany przez księcia Janusza Starszego w końcu XIV wieku w miejscu wcześniejszego grodu wzniesionego przez Konrada Mazowieckiego.
Czerwińsk n. Wisłą	Romańskie opactwo – jeden z najcenniejszych zabytków Mazowsza, cieszyło się względami książąt mazowieckich. Pochowany został w nim jeden z książąt mazowieckich – Konrad II.
Gostynin	Zamek, odbudowany w 2009 roku, którego budowę rozpoczął książę Siemowit III.
Liw	Najmniejszy zamek na Mazowszu, stolica ziemi liwskiej. Zamek wybudował w 1429 roku książę Janusz Starszy.
Łomża	Katedra pw. św. Michała Archaniola – ostatnia fundacja książęca – (1504 rok – księżna Anna wraz z synami Januszem III i Stanisławem).
Mielnik	Wzgórze Zamkowe – niegdyś zamek, który częściowo wznosił książę Bolesław IV, w którego rękach Mielnik był w latach 1440-1446.
Ostrołęka	Kościół farny Nawiedzenia NMP (ul. Szwedzka 2) ufundowany przez Janusza Starszego.
Płock	Zamek książąt mazowieckich – najstarszy murowany zamek na Mazowszu, z którego zachowały się dziś jedynie 2 wieże: Zegarowa i Szlachecka (Wzgórze Tumskie).
	Patera i kielich Konrada Mazowieckiego (Muzeum Archidiecezjalne).
	Diadem Konrada Mazowieckiego – najstarsza, zachowana do dziś średniowieczna korona znana z ziem polskich. Ozdobne nakrycie głowy w kształcie korony powstało prawdopodobnie w XI wieku i było przeznaczone jako korona ślubna jednej z węgierskich księżniczek. Koroną tą miał się posługiwać książę Konrad jako symbolem swej książęcej godności (Muzeum Archidiecezjalne).
	Katedra – najstarszy na Mazowszu i jeden z najstarszych kościołów w Polsce, który jest jednocześnie nekropolą książąt mazowieckich. W podziemiach katedry spoczęli książęta i księżne mazowieckie.
Rawa Mazowiecka	Zamek książęcy, z którego zachowała się do dziś wieża i fragment murów obronnych, który w połowie XIV wieku wznosił książę Siemowit III.
	Kościół o. Pasjonistów, niegdyś Augustianów (ul. Skorupki 3) został ufundowany przez Siemowita III. W jego podziemiach spoczywają szczątki wnuka księcia – Siemowita V.
Serock	Późnogotycki kościół pod wezwaniem Zwiastowania NMP ufundowany przez Janusza III i Stanisława – ostatnich książąt mazowieckich.

Sochaczew	Ruiny zamku, którego budowę rozpoczął książę Siemowit III (lub jeszcze jego ojciec – Siemowit II).
Warszawa	Dzisiejszy Zamek Królewski został wzniesiony przez książąt mazowieckich. Książę Kazimierz, zwany warszawskim, wznosił pierwszy murowany element zamku – zachowaną do dziś – wieżę grodzką w połowie XIV wieku, zaś książę Janusz Starszy wybudował dom książęcy – <i>Curia Maior</i> , z którego zachowały się oryginalne sklepienia piwnic, zaś elewacja widoczna od strony dziedzińca została odtworzona po II wojnie światowej.
	Katedra św. Jana – wzniesiona w 2 połowie XIV wieku w miejscu drewnianego kościółka grodowego. W podziemiach znajduje się sarkofag księcia Janusza, zaś koło kruchty sarkofagi jego pra-prawnuków: Janusza III i Stanisława – ostatnich książąt mazowieckich.
	Kościół św. Marcina, niegdyś Augustianów – fundacja księcia Siemowita III i jego żony Eufemii.
	Kościół św. Anny – fundacja księżnej Anny Holszańskiej, żony księcia Bolesława IV (1454 rok) – prezbiterium zachowało swój gotycki wygląd.
	Kościół Nawiedzenia NMP na Nowym Mieście – fundacja księżnej Anny Danuty, żony księcia Janusza (1411 rok).
	Mury miejskie (książę Janusz wydał zarządzenie budowy murów w 1379 roku) oraz tzw. Most Gotycki – pozostałość dawnej Bramy Krakowskiej, przez którą wiodła droga do Warszawy od strony Czerska.
Wizna	Zachowany gród obronny – stolica ziemi wiskiej.

Kolejnymi obiektami, których już nie ma, a o których wiemy, że kiedyś istniały, są drewniane dwory książęce. Wiadomo, że książęta mazowieccy utrzymywali sieć takich dworów na całym Mazowszu. Głównie wykorzystywali je na polowania. Jedynie z przekazów historycznych wiemy, że istniał dwór książęcy w Mszczonowie, dwór w Przasnyszu (opisywał go zresztą Sienkiewicz w powieści *Krzyżacy*) był zapewne w miejscu późniejszego dworu starościńskiego na Świerczewie, dwór książęcy w Ostrowi Mazowieckiej istniał na terenie obecnego Ogródka Jordanowskiego, gdzie dziś znajduje się odtworzony Gród Książąt Mazowieckich. Istniał też dwór myśliwski w Wiskitkach, w Opinogórze, w miejscu, gdzie na terenie parku koło Muzeum Romantyzmu znajduje się pomnik Krasińskiego oraz dwór (a może nawet zamek) w Makowie Mazowieckim.

Nie były to budowle zbyt okazałe, ale w późniejszych wiekach właśnie z takich dworów rozwinęły się dwory szlacheckie, które stały się nieodłącznym elementem polskiego krajobrazu. Lustratorzy królewscy opisali w 1602 roku poksiający dwór w Sannikach w następujący sposób: *Jest w tej wsi dwór, który ma w sobie niewiele mieszkania. Jeden gmach ma w sobie izdeb 2 przeciwko siebie, z piecami, drzwiami i ławami; do tego w bok w tymże gmachu izdebka niewielka także z piecem, oknami i stołem* [Sławińska-Dahlig 2009].

W Sannikach właśnie istnieje szansa, by pierwszy z takich dworów ujrzał światło dzienne. W listopadzie 2011 roku podczas prac związanych z rewitalizacją pałacu w parku pałacowym natrafiono na pozostałości fundamentów drewnianego dworu. Zdaniem archeologów jest to obiekt XVII-wieczny, sądząc z rozkładu fundamentów – dość duży (miał ok. 25 na 15 m,

a wewnętrzne podziały wskazują na istnienie kilku pomieszczeń). Ale pod nim może się znajdować wcześniejszy, XV-wieczny dwór książęcy. Na taką hipotezę, poza źródłami historycznymi, które mówią o istnieniu w Sannikach dworu, wskazuje położenie odkrytych przez archeologów fundamentów. Zachodnia część odkrytego dworu była posadowiona wyżej niż reszta budynku. Z tej strony pod fundamentami jest wzniesienie, które być może jest sztucznym nasypem, kryjącym w sobie ruiny starszego budynku – czyli kamienie tworzące fundament i jeżeli dwór uległ spaleni, pozostałości spalonych belek, chyba że część starych fundamentów została wykorzystana do budowy nowej konstrukcji⁵.

Dlaczego, mimo tak bogatym tradycji i dziedzictwu kulturowemu, związanym z książętami mazowieckimi, pamięć o samych książętach jest więcej niż skromna?

Mimo że współcześni mieszkańcy Mazowsza mogą czuć się spadkobiercami tradycji sięgającej średniowiecza, gdy ich przodkowie zamieszkiwali niezależne państwo, które prowadziło aktywną politykę zagraniczną, lawirując między Polską, Rusią potem Litwą i zakonem krzyżackim, to niewielka jest znajomość samych postaci książąt mazowieckich.

Najlepszym przykładem tego jest fakt, że w tradycji ustnej poszczególnych miejscowości rzadko kiedy zachowała się pamięć o konkretnym imieniu danego księcia, zwykle jest on określany jako *...jeden z książąt mazowieckich*.

Zapamiętania konkretnych książąt nie ułatwia oczywiście fakt, że książęta pozostawili po sobie liczne potomstwo (Konrad Mazowiecki miał 10 dzieci, Bolesław IV – wnuk Janusza Starszego miał również 10 dzieci, ale absolutnym rekordzistą pod tym względem był Siemowit IV, który doczekał się 5 synów i 7 córek).

Książęta nadawali też swym synom podobne imiona: Siemowitów było 6, Bolesławów – 8 (5 rządzących książąt, 1 zmarły wcześniej od ojca syn Janusza Starszego, 2 zmarłych wcześniej synów Bolesława IV), Januszów – 6 (3 rządzących książąt, 1 zmarły wcześniej syn Janusza Starszego – zwany Janusz Młodszy oraz 2 zmarłych wcześniej synów Bolesława IV), Konradów – 4, Stanisławów – 2, Kazimierzów – 3, Trojdenów – 2, Władysławów – 2, Waclaw – 1, Henryk – 1, Bolesław Jerzy – 1, Aleksander – 1⁶.

W sumie książąt, którzy sprawowali władzę na Mazowszu było 24 w przeciągu 300 lat. Pozostali albo zmarli w młodym wieku, albo zostali przeznaczeni do stanu duchownego.

W większości też książęta mazowieccy nie wstawili się jakimiś wielkimi czynami, a wielu z nich umarło młodo. Ale było kilka postaci nietuzinkowych, których mieszkańcy Mazowsza znać powinni, bo to im zawdzięczają powstanie miast, w których mieszkają, zamków, które stanowią jedną z największych atrakcji turystycznych Mazowsza, a także kościołów.

Władcy Mazowsza mieli aspiracje nie tylko do zachowania niezależności swojej dzielnicy, ale także do zdobycia korony Polski. Walczył o nią Konrad Mazowiecki, walczyli jego wnukowie: Konrad II i Bolesław I, rościli sobie do niej prawo także ich dalsi potomkowie – Siemowit IV, który rywalizował o koronę z Jagiełłą, a nawet próbował uprowadzić Jadwigę.

⁵ Informacja ustna od prowadzącego wykopaliska archeologa Andrzeja Jankowskiego – Sanniki, listopad 2011.

⁶ Opracowanie na podstawie: Kazimierz Jasiński, *Rodowód Piastów Mazowieckich*, Poznań – Wrocław 1998.

Jak by się potoczyła dalsza historia Polski i Litwy, gdyby to Siemowit IV zasiadł na tronie krakowskim? Czy historia Polski i Litwy potoczyłaby się niezależnie? Na Siemowicie IV nie skończyły się pretensje do korony całej Polski. Pretendował do niej syn Siemowita IV – Siemowit V oraz jego kuzyn – Bolesław IV, który był kandydatem do korony Polski po śmierci Władysława Warneńczyka.

Skromną świadomość książęcych korzeni Mazowsza najlepiej pokazuje niska liczba pomników i współczesnych wizerunków książąt. Są w sumie tylko... 2 pomniki i 2 publicznie dostępne współczesne wizerunki książąt. Biorąc pod uwagę, że zwyczajem Warszawy jest, by każda postać upamiętniona na cokole miała 2 pomniki, to jedynie 2 pomniki książąt na całym Mazowszu wydają się liczbą bardziej niż ubogą. Jest pomnik księcia Siemowita IV w Gostyninie, księżnej Anny Radziwiłłówny w Ostrowi Mazowieckiej oraz wizerunek księcia Janusza Starszego na ścianie budynku Towarzystwa Opieki nad Zabytkami oddział w Czersku. W zeszłym roku dodatkowo uczczona została postać księcia Janusza, który stał się patronem Gimnazjum w Łomży, gdzie widnieje jego portret wzorowany na podstawie pieczęci.

Inna sprawa, że książęta również w poprzednich wiekach nie doczekali się zbyt wielu wizerunków. Na Mazowszu można obejrzeć 3 obrazy przedstawiające książąt mazowieckich. Jest to obraz przedstawiający Konrada II czerskiego, wiszący w kościele parafialnym w Błoniu, którego Konrad był fundatorem. Drugim obrazem jest pochodzący z 2 połowy XVI wieku portret Konrada III Rudego, który znajduje się w zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie oraz obraz przedstawiający ostatnich książąt mazowieckich: Janusza III, Stanisława i ich siostrę Annę. Do tego trzeba doliczyć portrety książąt: Konrada Mazowieckiego, Siemowita I, Trojdena, które na podstawie pieczęci tych władców wykonał Matejko.

Nekropole dawnych władców Mazowsza też nie są specjalnie eksponowane. Książęta mazowieccy byli chowani głównie w katedrze w Płocku, gdzie pochowanych zostało 12 książąt: Bolesław II, Bolesław III, Henryk, Janusz II, Kazimierz warszawski, Kazimierz II, Konrad Mazowiecki, Siemowit III, Siemowit IV, Siemowit VI, Waclaw płocki i Władysław I. Siemowit V spoczął w Rawie Mazowieckiej, zaś w Warce spoczywali Trojden, Siemowit II oraz Anna Danuta, żona Janusza Starszego. W Warszawie spoczęli książę Janusz Starszy, jego wnuk Bolesław IV oraz prawnuk Konrad III Rudy i jego dwaj synowie: Janusz III i Stanisław – ostatni książęta mazowieccy.

Z tych wszystkich pochówków zwiedzać można jedynie, w podziemiach katedry św. Jana – sarkofag księcia Janusza oraz obok kruchty – sarkofagi ostatnich książąt mazowieckich.

Warto by było, by pochówki książęce były lepiej wyeksponowane, żeby turyści mogli je odwiedzać, jak choćby pochówki królów Polski w katedrze wawelskiej.

Tylko 3 cykliczne imprezy historyczne, z tych, które odbywają się na Mazowszu, jako swych patronów przywołują książąt mazowieckich. A więc jest Jarmark księżnej Anny w Ostrowi Mazowieckiej, Turniej o pierścień księżnej Anny w Liwie oraz turniej na dworze Konrada Mazowieckiego w Czersku. Do spuścizny książęcej odwoływali się też organizatorzy 600-lecia nadania praw miejskich Nowemu Miastu w Warszawie (2008 rok) oraz 630-lecia nadania praw miejskich Błoniu (2010 rok).

Tylko 2 szkoły na całym Mazowszu jako patrona mają jakiegoś księcia mazowieckiego. Jest to wspomniane VIII Gimnazjum im. Księcia Janusza w Łomży oraz Gimnazjum im. Księcia Mazowieckiego Siemowita IV w Gostyninie.

Książęta mazowieccy – patronami ulic i osiedli na Mazowszu

Najpopularniejszym patronem jest książę Janusz Starszy, co jest absolutnie zrozumiałe, gdyż uchodził za największego budowniczego na Mazowszu. Lokował 24 miasta, wybudował zamek w Czersku, zamek w Liwie, skończył budowę zamku w Ciechanowie, a także kazał wybudować murowany Dom Książęcy (tzw. *Curia Maior*) w Warszawie oraz mury miejskie otaczające Stare Miasto. Książę Janusz przeniósł też z Czerska do Warszawy stolicę Mazowsza Wschodniego. W dodatku jako jeden z nielicznych książąt mazowieckich był, patrząc z perspektywy polskiej historii, osobą poprawną politycznie. Był stronnikiem Jagiełły i współrealizował zamysły króla. Przez rządzone przez niego ziemie transportowany był Wisłą most łyżwowy – przygotowywany w ścisłej tajemnicy w leżącym tuż za granicą księstwa Kozienicach. Montaż mostu i przeprawa nastąpiła także w leżących na jego ziemiach Czerwińsku. Jan Długosz zapisał słowa, którymi książę Janusz jako jeden z pierwszych gratulował Władysławowi Jagielle zwycięstwa pod Grunwaldem: *Opatrzność starła róg pychy tych, którzy obdarzeni szczodrobliwością naszych przodków urosli w dumę i hardość*. Henryk Sienkiewicz opisał go w powieści *Krzyżacy*, a także został uwieczniony w filmowej ekranizacji powieści. To na jego dworze, wśród dwórek żony księcia – Anny Danuty, siostry wielkiego księcia Litwy Witolda, wychowywała się bohaterka – Danusia Jurandówna.

Popularnym patronem jest też Ziemowit. Abstrahując jednak od przestarzałego brzmienia tego imienia (obecnie stosuje się formę Siemowit), to jest to o tyle niejednoznaczne nazewnictwo, że książąt o tym imieniu, jak pisaliśmy wyżej, było sześciu...

Przez wielu badaczy za najwybitniejszego z Siemowitów, a może też za najwybitniejszego księcia mazowieckiego uchodzi Siemowit III (1320-1381). Ojciec księcia Janusza, ostatni władca całego Mazowsza, które w dodatku pod koniec jego rządów nie dość, że zostało zjednoczone, to jeszcze całkiem uniezależnione od Korony, stając się niezależnym państwem europejskim. Paradoksalnie, choć do księcia Janusza przyłgnał przydomek Kazimierza Wielkiego Mazowsza, który zastał Mazowsze drewnianym, a zostawił murowanym, to Siemowit III wznosił więcej zamków. Jemu powstanie zawdzięczają zamki w Rawie Mazowieckiej, Gostyninie, Sochaczewie. On też rozpoczął budowę zamku w Ciechanowie.

O wiele mniejszym powodzeniem cieszy się Konrad Mazowiecki. Ulicę jego imienia ma tylko Warka. Ulica Konrada II czerskiego jest w Ciechanowie – co ma konkretną konotację historyczną, bo według zapisków w tzw. „Roczniku Ciechanowskim” był on tym władcą, który nadał miastu po raz pierwszy prawa miejskie.

Księżna Anna ma ulicę w Łomży, bo wraz z synami i córką była fundatorką łomżyńskiej katedry – była to zresztą ostatnia fundacja książąt mazowieckich.

W przypadku Warszawy żałować należy, że ulic nie ma dwóch książąt, może mniej znanych, ale ważnych dla stolicy – Bolesław II i Kazimierz warszawski. Ten fakt wyraźnie pod-

Tabela 3. Wykaz ulic i osiedli, którym patronują książęta mazowieccy

Miasto	Nazwa ulicy związanej z książętami mazowieckimi
Ciechanów	księcia Janusza Mazowieckiego
	księcia Konrada II Czerskiego
Ostrów Mazowiecka	Książęca
Piaseczno	Książąt Mazowieckich
Warka	Osiedle Książąt Mazowieckich
	Konrada I Mazowieckiego
Mława	Osiedle Książąt Mazowieckich
Łomża	księcia Janusza I
	księżnej Anny
Sochaczew	księcia Janusza
	Ziemowita
Płońsk	Siemowita IV
Żyrardów	Książęca
Sierpc	księcia Wacława
Serock	Trakt Księcia Janusza
Mszczonów	księcia Ziemowita
Nowogród	Ziemowita
Zakroczym	Rondo książąt mazowieckich
Garwolin	Konrada III Rudego
Warszawa	księcia Janusza
	księcia Ziemowita
	księcia Trojdena
	księżnej Anny
Ostrołęka	księcia Janusza
	księcia Siemowita III

kreśla brak pamięci dla dokonań książąt wśród współczesnych mieszkańców Mazowsza. Bo jeżeli w Warszawie nadaje się nazwy ulic od bohaterów bajek dla dzieci (np. ulica Misia Uszatka na tzw. Zielonej Białoleśce), to tym bardziej powinno się pamiętać o osobach, które

miały wpływ na powstanie miasta. Bolesław II około 1300 roku założył w miejscu Starego Miasta Warszawę, Kazimierz zaś był pierwszym władcą, który tytułował się władcą warszawskim. Po raz pierwszy za Kazimierza w Księstwie Mazowieckim wyodrębniona została dzielnica warszawska. Kazimierz zapisał się też na stałe w historii miasta wybudowaniem pierwszej murowanej budowli na zamku warszawskim – tzw. wieży grodzkiej, która zachowała się zresztą do dziś i zwiedzając wnętrza zamkowe, można podziwiać umiejętności książęcych murarzy sprzed 700 lat.

Dlaczego książęta nie zasłużyli na większą pamięć wśród współczesnych mieszkańców swojej dzielnicy?

Mimo że kilku książąt doczekało się uznania w postaci nadania nazwy ulicy, wybudowania pomnika czy wizerunku w miejscu publicznym, to w powszechnej świadomości mieszkańców Mazowsza zachował się tylko jeden z nich – Konrad Mazowiecki (1187 lub 1188-1247). I to nie jako budowniczy Księstwa Mazowieckiego, ale jako negatywna postać polskiej historii. Każde dziecko w szkole uczy się, że Konrad Mazowiecki to był ten, jeżeli nie zły, to na pewno szalenie krótkowzroczny książę, który sprowadził do Polski Krzyżaków.

Brakuje na Mazowszu próby odczarowania postaci Konrada Mazowieckiego, jednego z najambitniejszych polskich władców, który próbował realizować wielkie cele i któremu tak naprawdę Mazowsze zawdzięcza swoją trwającą 300 lat państwowość.

Patrząc na historię z perspektywy Mazowsza, warto pamiętać, że Konrad sprowadził Krzyżaków do ziemi chełmińskiej w interesie Mazowsza, by ochronić swoją mazowiecką dzielnicę przed najazdami pogańskich Prusów. Zamierzał posłużyć się sprowadzonymi rycerzami, aby przy ich zaangażowaniu podbić Prusy. I choć przyłączyć terenów Prusów do Mazowsza mu się nie udało, to zapobiegł ich najazdom. Niestety, niedoszli wykonawcy woli księcia, czyli Krzyżacy, okazali się niebezpiecznymi sąsiadami...

W świadomości ogólnej książęta mazowieccy byli jednymi z wielu władców rozbitej na dzielnice Polski, którzy władali niewielkimi terytoriami i kultywowali partykularyzmy dzielnicowe, przeciwstawiając się zjednoczeniu Polski. Niedostrzeżenie zasług książąt mazowieckich wynika być może z tego, że postrzegamy historię przez pryzmat osiągnięć tych panujących, którzy dążyli do zjednoczenia kraju. Przy takiej interpretacji naszych dziejów osiągnięcia władców Mazowsza ulegają automatycznie marginalizacji i zapomnieniu. W niektórych przypadkach, gdy ich działalność polityczna była wymierzona w Polskę, także napiętnowaniu.

Historia Księstwa Mazowieckiego i historia Polski często nie szły w tym samym kierunku. I patrząc z perspektywy Mazowsza, niektóre postacie i wydarzenia nie wydają się takie same, jak patrząc z perspektywy Polski. I tego właśnie mieszkańcy Mazowsza – spadkobiercy niezależnej, mazowieckiej tradycji – powinni być świadomi. Pierwszym takim przykładem jest postać Konrada Mazowieckiego, innym przykładem jest rok 1370, rok bezpotomnej śmierci króla Kazimierza Wielkiego. W historii Polski otwiera zamęt.

Wraz z Kazimierzem wygasa dynastia piastowska na polskim tronie, władzę w Krakowie obejmuje król Węgier. W historii Mazowsza rok 1370 to jedna z ważniejszych dat, bo tereny księstwa do tej pory lenne królowi stają się znowu niezależne i wszystkie ziemie księstwa jednoczy książę Siemowit III, ugruntowując pozycję księstwa i zapewniając mu istnienie przez kolejnych 150 lat.

Kolejna postać na Mazowszu, wymagająca odczarowania, to osoba księcia Siemowita IV (1352-1426) – syna Siemowita III. Rywal Jadwigi i Jagiełły do tronu Polski, który próby zdobycia tronu finansował z pieniędzy uzyskanych z zastawienia Krzyżakom części terenów Mazowsza (ziemia zawkrzeńska) i niepewny sojusznik w czasie wielkiej wojny z zakonem krzyżackim (1409-1411) może, z perspektywy polskiej historii, być poczytywany za warcholę. Spoglądając jednak na niego oczyma mazowieckiego historyka, trzeba podkreślić, że był to ostatni książę mazowiecki, który jeszcze liczył się w wyścigu po koronę królewską. A tym samym dążył do wzmocnienia pozycji księstwa.

Spoglądając na geograficzną pamięć o książętach mazowieckich, widać, że pamięć o książętach jest bardziej żywa i jest bardziej powodem do dumy w regionach Mazowsza wschodniego (Ciechanów, Garwolin, Liw, Łomża, Nowogród, Ostrów Mazowiecka, Ostrołęka, Piaseczno, Przasnysz, Serock, Warka, Warszawa, Zakroczym), zdecydowanie bardziej niż w części zachodniej księstwa (Gostynin, Mława, Sochaczew, Płońsk, Sierpc, Mszczonów, Żyrardów). Dlaczego tak się dzieje? Spróbujemy odpowiedzieć na to pytanie w dalszej części artykułu, zajmując się zasięgiem historycznego Mazowsza.

Spuścizna geograficzna Księstwa Mazowieckiego – czyli jaki zasięg miało historyczne Mazowsze? Co to jest historyczne Mazowsze?

Dlaczego Rawa, choć „Mazowiecka”, leży poza województwem mazowieckim? Dlaczego Sokołów, choć „Podlaski”, wcale nie leży na Podlasiu, a Wysokie, choć „Mazowieckie”, należy do województwa podlaskiego? Dlaczego Węgrów, choć znajduje się niecałe 100 km od Warszawy, założył wielki książę litewski Witold, zaś Tykocin, leżący prawie na przedmieściach Białegostoku – książę mazowiecki Janusz Starszy?

Zrozumienia dziejów księstwa i jego spuścizny nie ułatwia postrzeganie Mazowsza jako tworu geograficznego, zamkniętego w granicach dzisiejszego województwa mazowieckiego (*Ryc. 1*). „Mazowieckość” zamknięta w granicach województwa nie pomaga też w poczuciu tożsamości z Mazowszem. Bo czy mieszkaniec Rawy Mazowieckiej ma się czuć Mazowszaninem skoro mieszka na terenie województwa łódzkiego? A kim ma się czuć dzisiejszy mieszkaniec Sokołowa Podlaskiego czy Węgrowa? Litwinem, skoro jego miasto powstało, gdy leżało na terenie Litwy i pozostawało w granicach Litwy do czasów Unii Polsko-Litewskiej? Mazowszaninem, skoro miasto od zakończenia II wojny światowej leży na obszarze Mazowsza, ale tereny, na których powstało już w średniowieczu należały do Mazowsza? Mieszkańcem Podlasia, skoro jego miasto leżało na terenie województwa podlaskiego przez bez mała 500 lat, z małym epizodem w okresie międzywojennym, gdy znalazło się w województwie lubelskim? Problem z przynależnością do Podlasia polega jedynie

Ryc. 1. Granice historycznego Mazowsza naniesione na obszar obecnego zasięgu województwa mazowieckiego

Źródło: Wydawnictwo Polish Geographic, Wydawnictwo Kartograficzne Ekograf, Daniel Sukniewicz

na tym, że w średniowieczu była to prawie wyludniona ziemia graniczna, którą niszczyły najazdy Jaćwingów i Litwinów. Stanowiła granicę między Mazowszem a Rusią, potem zaś między Mazowszem a Litwą. Zasiedlone zaś zostało ponownie dopiero w XIV i XV wieku, w dużej mierze przez mieszkańców... Mazowsza.

Historyczne Mazowsze, czyli ziemie, które przez wieki miały wspólną historię i złożyły się na Księstwo Mazowieckie, odbiegało w swym kształcie znacznie od dzisiejszego województwa mazowieckiego. Księstwo w swym maksymalnym zasięgu obejmowało Podlasie (ziemia drohicka, mielnicka i bielska) na wschodzie, zaś na zachodzie jego granica docierała

prawie na przedmieścia dzisiejszej Łodzi. Na północnym wschodzie zaś po Rajgród i dzisiejszy Kanał Augustowski. Dlatego, wytyczając Szlak Książąt Mazowieckich, musieliśmy, mimo że z nazwy jest ograniczony do jednego regionu, poprowadzić go na teren trzech województw.

Z drugiej strony trzeba mieć na uwadze, że część dzisiejszego województwa mazowieckiego, leżąca na południe od Radomki i Pilicy, do historycznego Mazowsza nie zaliczała się. Obszary leżące na południe od tych rzek, w większości puszczańskie (Puszcza Radomska), były naturalną rubieżą między Mazowszem i Małopolską. Zaś miasta leżące na południe od Puszczy Radomskiej – Radom, Szydłowiec czy Iłża zaliczane były już do historycznej Małopolski (województwo sandomierskie). Choć mają inną tradycję i historię, to i na tych obszarach, w niektórych miejscowościach można spotkać książęce wpływy lub ich historia miała związek z losami książąt i Księstwa Mazowieckiego⁷.

Szlak Książąt Mazowieckich mógłby mieć jeszcze większy zasięg, bo władza książąt mazowieckich sięgała także po ziemię chełmińską (przed sprowadzeniem Krzyżaków), Kujawy, ziemię dobrzyńską, łęczycką i sieradzką (w czasach rządów Konrada Mazowieckiego), a także obejmowała tereny dzisiejszej Ukrainy. Ruś Halicka i Włodzimierzowska była rządzona przez księcia Trojdena i jego syna Bolesława Jerzego w latach 1323-1340, natomiast ziemia bełska pozostawała we władzy księcia Siemowita IV (lenno nadane przez króla Władysława Jagiełłę) i jego następców od 1388 do 1462 roku.

O ile jednak w ciągu 300 lat istnienia Księstwa Mazowieckiego wiele ziem było włączanych tylko na krótki okres czasu, to jednak istniał tron, który był niezmienny, począwszy od rządów Konrada Mazowieckiego, kończąc na inkorporacji do Polski. Ta zaś, choć utrwaliła podziały dzielące Mazowsze *de facto* na 3 dzielnice, jednak do czasu rozbiorów nie naruszyła globalnie jego granic. Ten tron Księstwa Mazowieckiego określamy właśnie mianem historycznego Mazowsza, a jego granice można wytyczyć w poniższy sposób.

Granica południowa

Południowa granica Mazowsza zaczynała się na wysokości Siedlec, w miejscu, gdzie rzeczka Muchawka uchodzi do Liwca. Siedlce leżały już w Polsce, w ziemi łukowskiej, w województwie lubelskim.

...na małej przestrzeni, stanowiła granicę Mazowsza z ziemią Łukowską mała rzeczka Muchawka. Granica ta, porzuciwszy potem Muchawkę, zwracała się stanowczo na południo-zachód i biegła już odtąd suchym szlakiem mil kilkanaście aż do Wisły, której dosięgała wprost Magnuszewa. [Gloger, 1903].

Od Wisły południową granicę Mazowsza stanowiła rzeka Rawka, a następnie Pilica na odcinku od Przybyszewa aż do Brzegu, za Nowym Miastem nad Pilicą. Stąd granica biegła częściowo Leśnicą – dopływem Pilicy [Gloger 1903].

⁷ Przykładowo Kozienice, choć terytorialnie zaliczane do Małopolski, były osadą puszczańską w Puszczy Radomskiej, która była naturalną granicą między Mazowszem i Małopolską. Z losami księstwa związał je most pontonowy, który przed bitwą pod Grunwaldem nakazał budować król Władysław Jagiełło, a który następnie był spławiany Wisłą przez obszar księstwa czersko-warszawskiego.

Tereny leżące w widłach między Pilicą i Rawką, tzw. Zapilicze, weszły w skład Księstwa Mazowieckiego dopiero za panowania księcia Siemowita III, gdy ten złożył hołd lenny królowi Polski Kazimierzowi Wielkiemu (1355 rok).

Granica zachodnia

Zachodnia granica Mazowsza przebiegała na rzece Skrwie Prawej. Ziemie leżące na zachód od Skrwy były już w ziemi dobrzyńskiej, która do Mazowsza należała jedynie za panowania Konrada Mazowieckiego. Rok po jego śmierci (1248 rok) zajął ją i odrywając na stałe od Mazowsza, przyłączył do swej domeny, która już obejmowała Kujawy i zdobytą rok wcześniej ziemię sieradzko-łęczycką jeden z synów Konrada – Kazimierz Kujawski (ojciec Władysława Łokietka). Warto jednak pamiętać, że Dobrzyń był drugim po Płocku ośrodkiem na Mazowszu, który otrzymał prawa miejskie.

Od ujścia Skrwy do Wisły granica biegła dalej na zachód i na południe od Gostynina, potem zaś wzdłuż rzeki Słudwi aż do Bzury, której ujście znajduje się na zachód od Łowicza. Potem w górę Bzury, aż do ujścia do niej rzeki Mrogi [Kwiatkowski 2007]. Stąd granica biegła ku południowi na zachód od Mrogi, pozostawiając Brzeziny po stronie Polski.

Granica północna

Była najstabilniejszą granicą Mazowsza. Wytyczona w akcie granicznym, który zawarli książęta mazowieccy z zakonem krzyżackim na zamku w Bratianie 8 listopada 1343 roku. Granica ta, później stając się granicą Polski i Prus, utrzymała się miejscami do 1919 roku, a miejscami nawet do 1939 roku. Zaczynała się od ujścia rzeki Wysokiej do Nidy, potem biegła w stronę Orzyca, a następnie wzdłuż górnego Orzyca, potem lasem zwanym w dokumencie granicznym „Raduka” do rzeki Pisy i ujścia do niej rzeczki Wincenty, potem wzdłuż Wincenty do jej źródła, następnie zaś do źródeł rzeczki Chojny, potem zaś rzeką Ełk do Biebrzy [Kowalczyk 2003].

Granica wschodnia

W swej części północno-wschodniej sięgała po Rajgród, skąd – według aktu granicznego zawartego pomiędzy Mazowszem a Litwą w 1358 roku – biegła rzeką Netą (dzisiaj Kanał Augustowski) do Biebrzy, potem zaś pozostawiając Goniądz po stronie Mazowsza i dalej *...Małą Suchodołą i Sprzaślą na Popielowe-siedlisko do ujścia Nowotinczy* [Smoleński 1908]. Granica przebiegała kilka kilometrów na wschód od dzisiejszego Tykocina. Śladem po granicy w tym miejscu jest grodzisko w pobliżu wsi Sierki, zwane dziś Zamczyskiem, które zresztą dało później początek Tykocinowi, któremu prawa miejskie nadali książęta mazowieccy (książe Janusz Starszy w 1425 roku).

W 1388 roku wielki książę litewski Witold włączył do Litwy powiat goniądzki i od tej pory granica na swym odcinku północno-wschodnim biegła Biebrzą do Narwi, do której

wpadała na wysokości Wizny, a potem odbijała na wschód w górę Narwi, aż do rzeki Śliny, gdzie skręcała na południe.

Dalej zaczynają się kłopoty w jednoznacznym określeniu, które ziemie możemy wskazać jako historyczno mazowieckie, a gdzie zaczyna się już Podlasie. W końcu istnienia Księstwa Mazowieckiego i po jego inkorporacji do Polski granica biegła następująco:

...wzdłuż Śliny do jej źródeł, a potem z rzeczką Mieniem do Nurca, a z Nurcem do Bugu. Bug stanowił granicę Mazowsza z Podlasiem od ujścia Nurca w dół swego biegu aż prawie do ujścia Broku, a dalej szła granica sucha, od lewego brzegu Buga do rzeki Liwca pod wieś Paplin, a od Wólki Paplińskiej w górę rzeką Liwcem aż do ujścia Muchawki w pobliżu Siedlec [Gloger 1903].

W takim układzie Liw pozostawał miastem granicznym, a za Liwcem była już Litwa, zaś miasta Węgrów i Sokołów Podlaski były miastami litewskimi. Ale sytuacja taka zaistniała dopiero po 1446 roku.

Podlasie: problem przynależności terytorialnej

Na wschodzie historyczne Mazowsze w różnych okresach czasu sięgało aż po ziemie, które dziś leżą na terenie województwa podlaskiego, a które nazywane były zazwyczaj ziemią drohicką lub po prostu Rusią. Była to rubież pomiędzy Mazowszem a Rusią, potem zaś pomiędzy Mazowszem a Litwą, zasiedlona przez ludność zarówno mazowiecką, jak i ruską. Od XII wieku zaczęła być niszczone przez najazdy Jaćwingów, Litwinów i powoli wyludniała się.

O ziemi Wiskiej w Mazowszu nad Biebrzą mamy także wzmiankę, że się wówczas w step zamieniła. A to samo wyludnienie Mazurów nastąpiło i w okolicy dzisiejszego Tykocina, Ciechanowca, Sterdyni, Sokołowa. Tak barwnie o wyludnieniu się Podlasia pisał ponad 100 lat temu Zygmunt Gloger [Gloger 1903] i dodawał dalej: Prawo do Podlasia rościli zarówno Mazowszanie (bo już przed Jadźwingami siedliska swoje w tej ziemi posiadali), jak Krzyżacy z tytułu Jadźwingów (ziemia bowiem wszelkich pogan była im obiecana). Litwa wreszcie, zagarniając pod swe panowanie całą prawie Ruś, nabywała prawa do Podlasia z tytułu osiedlających się w niem od wschodu i południa Rusinów. Tym sposobem Podlasie stało się krajem spornym pomiędzy Litwą i Mazowszem [Gloger 1903].

Pretensje książąt mazowieckich do zachodnich obszarów Księstwa Litewskiego (ziemi drohickiej) wiązały się z tradycjami historycznymi – osadnictwo mazowieckie. Tytuł do tych ziem dawały też koligacje rodzinne książąt mazowieckich, najpierw z córkami książąt ruskich⁸, potem zaś z władcami Wielkiego Księstwa Litewskiego⁹ oraz przyrzeczenia tych ziem poczynione przez Jagiełłę.

⁸ Konrad Mazowiecki pojął za żonę ruską księżniczkę Agafię, która wywodziła się z dynastii Rurykowiczów, jego syn Siemowit I ożenił się z Perejsławą, córką króla Rusi Halickiej – Daniela Halickiego, zaś prawnuk Trojden z Marią Halicką – kolejną księżniczką z rodu Rurykowiczów, dzięki to koligacji księżęta mazowieccy weszli na 17 lat w posiadanie Księstwa Halicko-Włodzimierskiego.

⁹ Książę Janusz I był ożeniony z Anną Danutą, siostrą Witolda, zaś jego brat Siemowit IV z siostrą Jagiełły – Aleksandrą.

Podlasie ponownie dostało się w ręce mazowieckie w roku 1391. Po ucieczce Witolda do Krzyżaków Jagiełło nadał dożywotnio ziemię drohiczką z okręgami grodowymi: Drohiczy-nem, Bielskiem, Surazem i Mielnikiem księciu Januszowi.

W latach 1405-1430 wielki książę litewski Witold, dysponował całym Podlasiem właściwym, tzn. grodami: Drohiczyn, Mielnik, Bielsk i Suraz. Niemniej jednak książę Janusz I miał nadal jakieś upraw-nienia nad środkowym Bugiem, ponieważ dokonywał nadań dóbr pod Drohiczy-nem i Mielnikiem (...) Jednocześnie z lat 1405, 1407, 1416, 1418, 1424, 1428 i 1429 znane są nadania Witolda w tejsze ziemi drohiczkiej [Tyszkiewicz 2005].

W latach 1426-30 dołączył do Wielkiego Księstwa Litewskiego powiat tykociński i leżąca na pograniczu ziem łomżyńskiej i nurskiej część kasztelanii święckiej [Tyszkiewicz 2005].

W 1440 roku, z pretensjami do Podlasia wystąpił wnuk księcia Janusza – książę Bolesław IV i przez 6 lat sprawował kontrolę nad tymi terenami. Na stałe w historii Podlasia zapi-sał się, nadając prawa miejskie Mielnikowi (1440 rok).

Koniec mazowieckich roszczeń do Podlasia przypada na rok 1446, gdy Bolesław IV zrze-ka się praw do Podlasia (łącznie z powiatem węgrowskim) za 6 tys. kop groszy praskich. Całe Podlasia wraz z powiatem węgrowskim zostaje przyłączone do Wielkiego Księstwa Litewskiego. I od tej pory kończą się mazowieckie wpływy na Podlasiu.

Projektując Szlak Książąt Mazowieckich, włączyliśmy do niego również Podlasie, bo książęta mazowieccy są częścią jego dziedzictwa. Jest to ziemia, która posiada ściśle związki z historycznym Mazowszem. I tak, Tykocin uzyskał prawa miejskie z rąk księcia Janusza w 1425 roku, zaś gród w Suraziu był w posiadaniu księcia Janusza, podobnie jak gród w Mielniku. W Mielniku dodatkowo wnuk Janusza – Bolesław IV odcisnął swoje piętno, rozpoczynając budowę zamku w miejscu dawnego grodu, który zresztą nie przetrwał do naszych czasów. Gród w Brańsku, zwany Zamczyskiem, założony przez Litwinów jako strażni-ca graniczna, znajdował się dwukrotnie w posiadaniu Księstwa Mazowieckiego. Pod koniec XIV wieku zajął go Janusz Starszy, a w latach 40. XV wieku Bolesław IV, który upominał się o tereny należące do jego dziadka. Przez Sokołów i Węgrów biegł ważny trakt handlowy¹⁰ łączący Księstwo Mazowieckie z Litwą, który nieraz pokonywali nie tylko kupcy, ale także wysłannicy książąt. W Drohiczyźnie zaś, na Górze Zamkowej, na potężnym niegdyś grodzi-sku, koronował się na króla Rusi Halickiej, nie bez wsparcia książąt mazowieckich, Daniel Romanowicz. Władca był teściem syna Konrada Mazowieckiego – Siemowita I i on wraz z mazowieckim rycerstwem mocno wspierał koronację swego teścia.

Księstwo czy księstwa, czyli wewnętrzne podziały na książęcym i postksiążęcym Mazowszu

Księstwo Mazowieckie przez większość swego istnienia nie było tworem jednolitym. Tylko kilku władcom udało się zebrać wszystkie ziemie w jednym ręku. A były takie mo-menty w dziejach Mazowsza, gdy było ono podzielone nawet na 6 dzielnic¹¹.

¹⁰ Projekt stworzenia szlaku turystycznego przypominającego dawny trakt łączący Mazowsze z Litwą, zwany Wielkim Gościńcem Litewskim, został zainicjowany w Sokołowie Podlaskim.

¹¹ Taka sytuacja zdarzyła się już w jego schyłkowym okresie, w 1471 roku, gdy wraz z osiągnięciem pełnoletności przez

Jak barwnie opisuje tę sytuację XIX-wieczny *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*: *W czasach historycznych Mazowsze rozpadło się na liczne księstwa, z których Dobrzyń, Kujawy, Łęczyca, Sieradz odrębne zupełnie miały losy i do Mazowsza nie liczyły się. Zrazu były w Mazowszu dwie główne dzielnice, które wytworzyły się z państwa Ziemowita I (Siemowita I), obejmującego Płock, Czersk, Ciechanów, Wyszogród, Wiznę, Pułtusk, a złąły się po zgodzie Konrada II (zm. w 1294 roku) jednego jego syna. Po drugim synu Bolesławie II, Trojden wziął Czersk, Wacław Płock, Wyszogród i Gostynin, Ziemowit (Siemowit II) Wiznę. Po Trojdenie wydzieliło się chwilowo księstwo warszawskie, złane znowu z Czerskim i Rawą. Ten kompleks rozdarł się na dwie dzielnice: czersko-liwsko-ciechanowską i płocko-rawsko-wiską, a te jeszcze bardziej się drobity.*

Władcami, którzy mogli mówić o sobie, że są książętami całego Mazowsza byli, oprócz Konrada Mazowieckiego, jego syn Siemowit I (w latach 1248-1262, czyli przez 14 lat), starszy syn Siemowita – Konrad II (w latach 1266-1275, czyli 9 lat) i jego młodszy syn Bolesław II (w latach 1294-1313, czyli przez 19 lat) oraz wnuk Bolesława – Siemowit III (w latach 1370-1379 – czyli przez 9 lat¹²).

Wszyscy ci książęta, poza Konradem Mazowieckim, władali całym Mazowszem tylko przez kilka lat swego panowania, wcześniej sprawując rządy tylko na części jego terytorium. Książęta dzielili bowiem terytorium księstwa pomiędzy swoich synów. Ziemie wracały pod jedną władzę tylko wtedy, gdy starsi synowie umierali i najdłużej żyjący gromadził całe terytorium w swoim ręku. W testamencie dzielił je jednak znowu pomiędzy swoich synów i znowu dochodziło do rozdrobnienia Mazowsza. W ten sposób ciągle zmieniały się granice wpływów poszczególnych książąt, wydzielane zostawały nowe jednostki administracyjne, zwane ziemiami.

Nazwa jednostki administracyjnej – jak ponad 100 lat temu wyjaśniał badacz kultury polskiej Zygmunt Gloger wzięła się stąd, że granice *...„ziemi” stanowiły zwykle jakieś rzeki i strugi, np. ziemia Chełmińska leżała między Wisłą, Drwęcą i Ossą; Dobrzyńska zajmowała przestrzeń od Drwęcy i Wisły po Skrwę; Wiska od Narwi do Biebrzy i Łeku. W tej naturze granic zwykle wodnych leżała właśnie przyczyna, dla której przestrzenie podobne nazywano „ziemiami”, bo dosłownie była to ziemia pomiędzy wodami i bagnami położona* [Gloger 1903].

Podstawowy kształt księstwa uformował się w połowie XIV wieku, w wyniku podziałów przeprowadzonych w roku 1345. Wówczas z ziemi rawskiej wydzielona została sochaczewska, zaś z wiskiej nowogrodzka – zwana później łomżyńską¹³; a także wyodrębniły się ziemia ciechanowska oraz zakroczymska. Natomiast ugoda zawarta w 1349 roku pomię-

---

wszystkich czterech synów Bolesława IV – Konrada III Rudego, Bolesława V, Kazimierza III i Janusza II, okrojone już księstwo (już na rzecz Polski straciło ziemię rawską i gostynińską, z których powstało województwo rawskie), które w dodatku nie posiadało ziemi sochaczewskiej przyznanej jako oprawa wdowia żonie Siemowita V, zostaje jeszcze podzielone na 4 dzielnice. W ten sposób na historycznym Mazowszu istnieje 6 niezależnie zarządzanych terytoriów.

¹² W latach 1355-1370 Siemowit III, choć był jedynym władcą Mazowsza, sprawował rządy na obszarze znacznie mniejszym od swych poprzedników. Część ziem Mazowsza (ziemia płocka, zawkrzeńska, wiska, wyszogrodzka) została włączona do Polski i dopiero po bezpotomnej śmierci Kazimierza Wielkiego wróciła w ręce Siemowita. Objąwszy w posiadanie całe Mazowsze 2 lata przed swą śmiercią w 1379 roku, podzielił je pomiędzy swych synów Janusza i Siemowita IV.

¹³ Do czasu otrzymania praw miejskich przez Łomżę w 1428 roku, głównym ośrodkiem ziemi łomżyńskiej (zwanej wówczas nowogrodzką) był Nowogród, dawna siedziba kasztelani nowogrodzkiej, która znajdowała się na tzw. Wzgórzu Siemowita.

dzy Siemowitem III i Kazimierzem I spowodowała rozdział ziemi czerskiej i warszawskiej. Podziały dokonane w 1351 roku doprowadziły zaś do powstania ziemi gostyńskiej i wyszogrodzkiej [Supruniuk 2010].

Ostatnim władcą, który mógł mówić o sobie, że jest księciem całego Mazowsza był Siemowit III. On też utrwalił podział Mazowsza na ziemie. Podział ten przetrwał dłużej niż księstwo i ugruntował dzisiejsze postrzeganie Mazowsza jako niejednorodnego tworu geograficznego. Książę Siemowit III w 1377 roku zwołał w Sochaczewie zjazd porządkujący prawa mazowieckie – zlikwidował na nim kasztelanie i wzorem królestwa wprowadził podział na województwa i ziemie, a te na powiaty [Kwiatkowski 2007].

W końcu XIV i na początku XV wieku wydzielili się jeszcze 3 nowe ziemie. Ziemia zawkrzeńska (czyli położona za Wkrą) z ziemi płockiej, zaś w XV wieku z ziemi zakroczymskiej wykształciła się ziemia różańsko-makowska, a z ziemi warszawskiej – nurska, a także z części jej terytorium oraz terytorium ziemi czerskiej – także liwska.

Przed podziałem ziemia warszawska obejmowała, poza powiatem warszawskim, błońskim i tarczyńskim, także rozległe tereny puszczy nad Bugiem i Narwią (późniejszych puszczy Białej i Zielonej). Trzy utworzone w XV wieku powiaty – nurski, ostrowski i kamieniecki – zapewne ze względu na podobne stosunki osadnicze, społeczne i gospodarcze, a także działy między książętami, w ostatniej ćwierci stulecia zwały się w odrębną ziemię nurską [Samsonowicz 2006].

Ziemia liwska wykształciła się w ramach ziemi czerskiej i warszawskiej w związku z powstaniem ważnego ośrodka, jakim był, wzniesiony w 1429 roku, zamek w Liwie. Wzniósł go książę Janusz na granicy z Wielkim Księstwem Litewskim, z którym Mazowsze graniczyło na rzece Liwiec oraz przy przeprawie przez Liwiec na ważnym szlaku handlowym biegnącym z Warszawy na Litwę.

W ten sposób w XV wieku, jeszcze przed inkorporacją, na historycznym Mazowszu istniało 14 ziem: czerska, warszawska, wyszogrodzka, zakroczymska, ciechanowska, płocka, zawkrzeńska, wiska, rawska, sochaczewska, gostyńska, liwska, nurska i łomżyńska.

Siemowit III nie tylko ugruntował podział Mazowsza na ziemie, które przetrwały w regionalnej nomenklaturze do dziś, ale także podzielił całe zjednoczone Mazowsze pomiędzy swych synów. Ziemie: czerska, warszawska, liwska, nurska, łomżyńska, ciechanowska, zakroczymska i wyszogrodzka weszły w posiadanie księcia Janusza Starszego i jego potomków, aż do Janusza III i Stanisława, z chwilą śmierci których (1524 i 1526) skończyła się dynastia. Natomiast ziemie: płocka, zawkrzeńska, gostyńska, sochaczewska i rawska oraz ziemia wiska, która od początku istnienia księstwa była związana z ziemią płocką, objął w spadku Siemowit IV, potem zaś jego potomkowie aż do prawnuków – Siemowita VI i Władysława II, z chwilą śmierci których w 1462 roku skończyła się dynastia.

Od momentu, gdy Siemowit III podzielił Mazowsze pomiędzy swych synów już nigdy w całej swej historii nie zostało ono zespolone w jeden organizm terytorialny, zarządzany przez jednego zarządcę. Organizm, który objąłby Mazowsze w jego historycznym zasięgu wyznaczonym przez 14 ziem księstwa.

Siemowit ugruntował właściwie tradycję księstwa. Wydaje się bowiem, że spuścizną książąt nie jest zjednoczone Mazowsze, bo to w całej swej historii było jedynie niewiele ponad 50 lat, ale Mazowsze rozdrobnione, podzielone na ziemie, rozbite pomiędzy dzielnice, potem zaś województwa.

Inkorporacja do Polski tylko wcześniej istniejące podziały Mazowsza utrwaliła, wprowadzając po raz pierwszy do nomenklatury administracyjnej nazwę: województwo mazowieckie. I od początku swego istnienia to województwo nie było tożsame z zasięgiem całego Mazowsza. Już więc niedługo minie 500 lat, gdy jednostka administracyjna, zwana województwem mazowieckim, nie odpowiada swym zasięgiem historycznemu Mazowszu.

Inkorporacja i podziały późniejsze

Inkorporacja, która dokonywała się etapami, spowodowała głębokie zmiany w zasięgu terytorialnym Mazowsza, dzieląc je między 3 województwa: rawskie (zostało jako pierwsze stworzone z włączonych do Polski ziem: rawskiej, gostynińskiej i sochaczewskiej), płockie (powstało jako drugie, gdy król Jan Olbracht w 1495 roku włączył ziemię płocką, zawkrzeńską) oraz mazowieckie (objęło pozostałe obszary księstwa – należące do tej pory do książąt z linii czersko-warszawskiej). Taki podział Mazowsza trwał aż do 1795 roku, gdzie ziemie polskie zostały podzielone pomiędzy zaborców.

W trakcie zaborów nastąpiły następne zmiany terytorialne, które zagmatwały i tak już częściowo rozmyte pojęcie, jaki zasięg powinno mieć Mazowsze.

Po III rozbiorze Polski w 1795 roku Mazowsze znalazło się częściowo w zaborze pruskim, częściowo zaś w austriackim. Granica oddzielająca obie części była na Wiśle i Bugu. W zaborze pruskim znalazło się też dawne województwo podlaskie, czyli ziemia drohicka. W 1807 roku po proklamowaniu przez Napoleona Księstwa Warszawskiego ziemie leżące na północ i zachód od tej rubieży weszły w jego skład. Dwa lata później dołączyły do nich także pozostałe ziemie mazowieckie, leżące na wschód i południe od Wisły i Bugu. W ten sposób całe historyczne Mazowsze zostało zjednoczone w ramach Księstwa Warszawskiego, a także część ziem dawnego województwa podlaskiego (do Księstwa Warszawskiego weszły Węgrów i Sokołów, zaś Drohiczyń, Bielsk i Mielnik od 1807 roku dołączone zostały do zaboru rosyjskiego). Ziemie mazowieckie aż po Bug na wschodzie (a więc wraz z Węgrowem i Sokołowem) zachowały się już przez resztę zaborów w jednym organizmie państwowym, nawet gdy po klęsce Napoleona pod Moskwą Księstwo Warszawskie dostało się pod okupację rosyjską, a część jego ziem została przekształcona w Królestwo Polskie. Jednak zaistniały wówczas podział na województwa (później na gubernie) zmienił spójność Mazowsza. Ziemia wiska, częściowo łomżyńska (z Łomżą, Nowogrodem i Kolnem) i część nurskiej (powiat zambrowski) znalazły się po raz pierwszy od swego wydzielenia w oficjalnej terminologii administracyjnej poza Mazowszem. Zostały połączone wąskim korytarzem z terenami leżącymi w okolicach Suwałk i Augustowa, tworząc województwo augustowskie. Pozostałe obszary leżące na północ od Wisły i Bugu, a więc ziemia płocka, zawkrzeńska, wyszogrodzka, zakroczymska, ciechanowska, fragmentarycznie też łomżyńska (z Ostrołęką) oraz frag-

Ryc. 2. Stylizowana mapa Szlaku Książąt Mazowieckich

MAZOWIECKICH

● SZLAK KSIĘŻNEJ ANNY
 I OSTATNICH KSIĄŻĄT MAZOWIECKICH

● SZLAK KSIĘCIA JANUSZA

● SZLAK SIEMOWITÓW

● SZLAK KONRADA MAZOWIECKIEGO

mentarycznie nurska (powiat kamieniecki i ostrowski) oraz różańsko-makowska stworzyły województwo płockie. Reszta ziem mazowieckich utworzyła województwo mazowieckie. W ten sposób ziemia rawska i gostynińska po ponad 350 latach została przyłączona „terminologicznie” do Mazowsza, natomiast od Mazowsza zostały oderwane tereny leżące na północnym wschodzie. Późniejsze podziały terytorialne zarówno w dwudziestolecium międzywojennym, jak również te dokonane po II wojnie światowej ugruntowały sytuację, w której większość terenów ziemi łomżyńskiej (wraz z Łomżą, Nowogrodem i Kolnem), ziemia wiska i część nurskiej, znalazły się poza województwem mazowieckim, ziemia rawska znalazła się w województwie łódzkim, zaś tereny leżące na zachód od Bugu – czyli Węgrów i Sokółów w województwie mazowieckim.

Zamieszanie terminologiczne i terytorialne powoduje, że choć Szlak Książąt Mazowieckich biegnie przez teren trzech dzisiejszych województw: mazowieckiego, podlaskiego i łódzkiego, podróżujący nim turysta wędruje po historycznym Mazowszu lub ziemiach ściśle z nim związanych historycznie.

Podsumowanie: Mazowsze – jedna mała ojczyzna czy wiele małych ojczyzn?

Podziały dzielnicowe okazały się tak trwałe, że ich skutki są widoczne i dziś. Jeżeli spuścizną książąt nie jest jednolite Mazowsze, ale Mazowsze rozbite na dzielnice, to można w tym widzieć przyczynę, dlaczego tradycja przynależności do poszczególnych ziem, na które dzieliło się najpierw Księstwo Mazowieckie, potem zaś jego spadkobiercy: województwo mazowieckie, płockie i rawskie w I Rzeczypospolitej jest dziś silniejsza niż tradycja przynależności do Mazowsza jako całości.

Dzisiejsze Mazowsze wydaje się być spadkobiercą nie jednego organizmu politycznego, ale wielu ziem, na które zostało podzielone w czasach Księstwa Mazowieckiego. Każda z ziem miała trochę inną historię, inną tradycję, dlatego też ich dzisiejsi mieszkańcy w różnych zakątkach Mazowsza trochę inaczej postrzegają swą przynależność do Mazowsza, swoje korzenie i tym samym rolę książąt mazowieckich w ukształtowaniu ich ziemi, taką jaką ona dziś jest.

Widać to wyraźnie po przetrwaniu do dziś i ciągłym użyciu takich określeń, jak ziemia ciechanowska, ziemia różańska, ziemia łomżyńska czy ziemia liwska. Mimo że określenia te powstały w XIV wieku, są żywe do dziś. Mieszkańcom tych ziem łatwo jest pokazać granicę, gdzie zaczyna się i kończy ich ziemia. Natomiast problem z wytyczeniem granic Mazowsza jako całości mają nawet badacze, gdyż granice te były płynne.

Mazowsze możemy traktować więc jako krainę małych ojczyzn, które jednak mają wspólne korzenie, wspólną tradycję i wielokrotnie zbieżną historię. W końcu wszystkie te ziemie, małe ojczyzny, były zamieszkane przez ludność, która miała podobny rodowód. Osadnicy zaludniający kresowe ziemie Księstwa Mazowieckiego – ziemię łomżyńską, wiską, nurską i liwską wywodzili się z zachodnich obszarów Księstwa Mazowieckiego.

W czasach, gdy popularne jest przywracanie w Europie małych ojczyzn, mieszkańcy Mazowsza mają prawo, by szukać i pielęgnować tożsamości własnej dzielnicy. Są bowiem

spadkobiercami, okresami, niezależnego państwa, które zostało włączone do Polski dopiero w pierwszej połowie XVI wieku.

Chcielibyśmy, by Szlak Książąt Mazowieckich (*Ryc. 2*) był tym zwornikiem, który po raz pierwszy od czasów podziałów dokonanych przez księcia Siemowita III w 1379 roku, zjednoczy całe historyczne Mazowsze. Przypomni też mieszkańcom wszystkich ziem Mazowsza, a także terenów, na których Mazowsze odcisnęło swe piętno, wspólne korzenie, wspólną tradycję i wspólną historię, a także wspólną spuściznę sięgającą czasów średniowiecza.

Na koniec musimy odnotować następujący w ostatnich latach wzrost świadomości książęcej spuścizny Mazowsza. Najlepszym symbolem niech tu będzie nadanie w bieżącym roku (styczeń 2012) honorowego obywatelstwa Sannik księciu Siemowitowi VI – temu, którego śmierć 550 lat temu w Sannikach zapoczątkowała powolny rozkład księstwa. W taki sposób historia zatoczyła koło...

Bibliografia:

- Chudzyński M, 1969, *Ziemia Gostynińska za panowania książąt mazowieckich*, „Notatki Płockie”, t. 14, nr 4/1969, Płock.
- Chudzyński M., 2007, *Prawda i legenda o zamku gostynińskim*, Płock-Gostynin.
- Gloger Z., 1903, *Geografia historyczna ziem dawnej polski*, Kraków.
- Górczyk W., 2010, *Ciechanów – lokacja i geneza herbu*, „In tempore” 1/2010, Ciechanów.
- Jasiński K., 1998, *Rodowód Piastów Mazowieckich*, Poznań – Wrocław.
- Kowalczyk Elżbieta, 2003, *Dzieje Granicy mazowiecko-krzyżackiej*, Warszawa.
- Kunkel R, 2007, *Typologia średniowiecznych zamków książęcych i możnowładczych*, „Kronika Zamkowa” Nr 1-2/2007, Warszawa.
- Kwiatkowski B., 2007, *Dzieje Sochaczewa*, t. 2: *W okresie przynależności do Księstwa Mazowieckiego (1202-1476)*, Sochaczew.
- Samsonowicz H. (red.), 2006, *Dzieje Mazowsza*, t. 1, Pułtusk.
- Sławińska-Dahlig E., 2009, *Chopin w Sannikach. Konteksty historyczno-kulturowe*, Sanniki.
- Solarz M. W., 2010, *Błonie. Książęce miasto na Mazowszu*, Błonie.

Sukniewicz D., Sypek R., 2008, *Szlak Książąt Mazowieckich – markowy produkt regionu mazowieckiego, Dokumentacja koncepcji szlaku*, Warszawa.

Sukniewicz D., Malinowska-Sypek A., Sypek R., 2010, *Przewodnik archeologiczny po Polsce*, Warszawa.

Supruniuk A., 2010, *Mazowsze Siemowitów (1341 - 1442). Dzieje polityczne i struktura władzy*, Warszawa.

Tyszkiewicz J., 2005, *Książęta mazowieccy na Podlasiu (1384-1440). Od unii krewskiej do Kazimierza Jagiellończyka*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 17/2005.